

Добрица
ЋОСИЋ
ВРЕМЕ
СМРТИ

КЊИГА IV

ИЗЛАЗАК

Copyright © 1979, Добрица Ћосић
Copyright © овог издања 2014, ЛАГУНА

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

ИЗЛАЗАК

Мајци Милки

Садржај

Глава прва	11
Глава друга	92
Глава трећа	159
Глава четврта	207
Глава пета	311
Глава шеста	355
Глава седма	407
Глава осма	471
Глава девета	535
<i>Епилог</i>	609
Марко Крстић:	
<i>Време смрти</i> , данашњем читаоцу	643
О писцу	649

ГЛАВА ПРВА

1

Заробљеничка писма српских војника из аустроугарских логора 1915.

Из Гретига у Прокупље:

Драга мајко, сад можеш да заспиш. Овде где сам, пошћуно сам обезбеђен од целог света. Чува ме зид шире метра висок, по врх њега два реда бодљикавих жица и јошће јака ситражарска посада. Али хвала Богу милосрдном, ми можемо да гледамо у небеса...

Из Болдогасоња на Цетиње:

Драги оче! Овамо је била велика болест и много је поумрло нашијех Црногораца, а Србијанаца ни броја се не зна. У нашем логору од 12 хиљада већ је умрло више од 5 хиљада, а у дружијем лагерима од 16 хиљада умрло је по 9 хиљада, па по томе можеће цијениће каква је болест међу нама

била. Ја сам боловао 2 и по мјесеца од тифуса, али да сам срећан не би ни преболијо...

Из Браунауа у Богатић:

Здраво, здраво Љубице, ево Љубо да ти књижу пратићим из тамнице старе царевине. Љубо моја, љубиле те виле, не остави мога старог бабу, а још старију мајку, сачувај ми моју милу ћерку, док се јадан из ројства враћим, а ти пази да се јадна не превариш, јер се нећеш наносити главе. Љубице, баш у дванајест сати сваке ноћи да ме чекаш све док се не враћим, јер сам ти се велико огрешио кад сам довде доживио, беле косе до рамена, а и браде до близу појаса, црна ока а и густа брка, баш су мало изнад ува ситили. А ти се не играј главом, јајно за мене нема. Здраво, сви укућани.

Из Маутхаузена у Зајечар:

Драга Лало, твоје карте су ретке као беле врране. Нас је овамо Бог заборавио, па заборавиће нас и ви тамо.

Где је тај међународни уговор!? Где је та одлука Хашке конференције!? Где је тај неприкосновени и свемоћни Бог!?

Уговори су писани да би Господа прекратила време и нашла разонођења, а хартија је хартија и трпи све! И речи су ветар, и цареви и министри зборе за ветар!

Са будућношћу је свршено, а наша деца расту... Хоће ли се неко наћи да помогне мојој деци – неће! Хоће ли нам неко пружићи кору хлеба – неће! Хоће ли се неко на овоме свету жртвовати за неког – неће! Неће! Тај се није родио, нићи ће се икада тај родићи!

Живим, што је вероватно истина, па ипак стварно нисам жив, јер овде се не зна ко је жив а ко је мртав. А ја

поједнако презирем и животи и смрти, као што презирем
свети, васиону, Бога, тога милосрдивога Бога нарочито!

Из Нежидера у Велику Дренову:

Мајко, децо, жено, вамилијо и комишије, ја овамо живим
као миш у шикве. У здравље.

Заробљеничка писма војника-Срба – мобилисаних у аус-
троугарску војску – који су били заробљени или се предали
Русима и Италијанима.

Из Русије у Бачку:

Кад сам вам последњи пут писао са пушта, онда смо
очли у Карпати, и на дан 28. фебруара ујутро са зором у
пет сати смо пошли на штурму на Руса, а нису знали ни
официри како стоје Руси, а снег је био дебо јако, и заштим
су подвикнули ура, и нас официри наћерају напред, и ја
кад сам видио шта је, ја се уваћим једног јендека који је
био јако дубок, јер сам се надо да ће нас Руси шући са свију
страна како је и било. Кад смо ми стали лармаћи, онда су
Руси окренули пуцаћи и шући са свију страна, и на брежу
сви изгинули и рањени, а ми сви који смо били у сурдуцима,
ми нисмо знали куд нам треба ићи, и наједаред нас Руси
околише и поваташе, и онда смо ушли у Русију...

Из Русије у Банат:

Примиће искрени поздрав од вашег сина Стевана,
слаћког Радиног баце.

Ја сам фала Богу здрав изишо до данас, а киша кушу-
ма је на мене падала. Фала Богу кад сам тако прошао и у

велику Русију сџиџао. Тако желим и вама да сџе живи и здрави, моје слаџко и рођено друшџво.

Чувајџе нашу слаџку кућу, и џазитџе на нашу радњу, и у здравље кукуруз обрали и житџо џосејали...

Из Русије у Срем:

И сад сејо, ако си рада да чујеш ди сам и како сам. Ја сам заробљен 24. сепџтембра, у џетџак, у зору... И сад, цуро, ја џи џисмо џишем, да се мени џи не надаш више...

Еј, Галицијо, џроклетџо џи име,
О, у џебе ће младос да изгине,
Еј, сваки солдаџ бефел дочеко,
А шрајнел је из џоџа излетџо,
Леву руку џему је оцеко.

Из Русије у Срем:

Поздрављам матџер, Смиљу, Жарка – децу! децу! и Сеју, и ко год џитџа за мене. И женицу моју несретџницу – да ли ме сновиаш и да ли ми се надаш, и да ли ми се сада добро владаш!

Кућо моја, и дечице моја, џо је, жено, све божја воља.

Из Русије у Банат:

Сине мој, мили Каменко, да ли чуваш нашу сиротџињу, кућницу нашу, и сџвари моје, и одело, особитџо оџаклија и кабаница ди се налази, и у каквом је сџању, да није већ све џотџруло, и да ли се сџуџац од куће још држи, и како је са Ружицом, и да ли је бака добро чува. И оџетџ сине мој Каменко, џи си већ сад велички, а и мушка си сџрана, али шџа ће биџи са Ружицом, женска сџрана, а и мајке нема...

Из Русије у Бачку:

Драга моја не мој да се срдиш ишћо на мене, ишћо ти ишћем ову фоттографију са овом женском, а не мој ни да ми замераш, у ишћем сам свету жено, па мора се, јер од ње користиш имам, даје ми новаца, пере ме, сво удовољство као и код куће, нарани ме као голуба. Све ми за ово, ишћо ти ишћем, ошћошћи, јер ово је мене иренуждило у ишћем свету, али ако дођем жив кући, никога ја не могу волећи као тебе, ово ће све проћи...

Из Италије у Америку:

Драги Рођаче Мићо, живијо и здраво бијо дај Боже са свом браћом Србима. Ја ти Рођаче, на Сочи пребегох Талијанима. А ти мој Мићо мораш Богу захвалићи кад си пребегаш тамо ишћо нијеси у проклетој Аустрији да не гледаш јаде ишћо курва Аустрија ради од нас Срба. У нас у Босни и Херцеговини је објесила хиљаде наше браће Срба, све најбоље људе, српске Попове, учитеље, Докторе и све научењаке... Тешко смо ми Срби пострадали, у затвору их има преко 20 хиљада људи, жена и дјеце и Дјевојака. Па браћо, нас Србе војнике доћера у фронту да бранимо Аустрију, да бијемо нашу браћу Србијанце, Русе, Талијане, Французе, који се боре за правду, али браћо, каква је курва Аустрија, нас, њезине подајнике, Србе повјешала, људе, жене и Дјецу, куће нам попалила, и још оће да је бранимо. Али Срби бјеже чим дођу до фронта, и ја сам побегло са још двојицом, овдје у Порто Маурицио нас има доста Срба бјегунаца, а сви смо се пријавили у драговољце за Србију у рат против Аустрије...

Из Кијева у Ташкент:

Драги Илија! Овде имаде нас Сремаца доста, али већма је из Босне, Баната и Бачке, има нас преко 800 који смо се

писали у добровољце за Србију. Да знаш, Срби сви одлазе у добровољце да бране Србију, сви су дали молбу, иду и од ваше рејименте, скоро ће отићи један транспорт од 400 људи, а чујем до сада се пријавило 68 хиљада људи, има их и од других народности... Не одлажи Илија!

Из Одесе у Новгород:

Ово је поздрав од твоје браће свију, и Радо ми ти јављамо да идемо сви у Србију да је бранимо, Срби, Хрвати и Словени, и ако си оздравио да дођеш ома да пођеш и ти... Јер Србија је наш Отац и Мајка, Браћо и Сестрица, ко има у себи српску крв, куцнуо је час. Збогом. До видова.

(Ова писма и карте запленило је цензорско одељење „Gemeinsames Zentralnachweissbureau“ у Бечу.)

2

Милена Катић се прену из сањиве замишљености: подневном тишином августовске спарине букну граја и пође нишком улицом; радосни и болни врисци жена, шкрипа и лупа капија, дозиви, клопарање нанула и папуча по калдрми:

Поштар! – каже Милена и погледа мајку која чита, у плетеној наслоњачи, у хладу крушке.

Олга спусти књигу на крило и оста нема: ни Иван ни Вукашин нису одавно писали. А Најдан јој је јутрос тврдио да ће Србија ускоро бити прегажена.

Милена отрча на улицу, за њом потрчаше жене које су седеле испод ораха у заједничком дворишту.

Мама! И од Богдана, и од Ивана!

А од тате? – разочарано одложи књигу на згорелу траву.

Милена јој пружи Иванову карту и задуби се у читање Богдановог писма из Рама, са фронта на Дунаву...

Олга, дрхтећи, обема рукама држи карту и чита:

Нежидер, 20. јули, 1915.

Драге моје, мама и сестрице, примио пакет, новац, две карте. Мени је сада најважније да ми поверујете: нисам несрећан. Несрећа је предрадно осећање и (три речи прецртао цензор). Писали ми Богдан и мој сувоборски сасилац Сава Марић. Ако устем овде да му пронађем браћу, имаћу и Наду. Јер звезде су заиста високо, не чује им се дисање (Да! са стране додао цензор). Молим ујка Најдана да ми преко Женев. Цр. кр. пошаље Дон Кихота на француском, али оба дела. Желим вам (наставак реченице прецртао цензор). Ваш Иван

Опет не одговара има ли наочаре. Опет ни реч о здрављу... Чујеш ли, Милена?

То значи да је добро и да има наочаре, мама.

Као да су му слова нешто крупнија но што су била на писмима из Скопља и са фронта, док је имао наочаре. И дрхтава, несигурна. Милена, погледај му рукопис.

Милена прочита још неколико Богданових реченица, па узе Иванову карту:

Рукопис му је сасвим нормалан. А то што каже о несрећи, није тачно. Ја тек сада знам шта је и срећа – врати мајци Иванову карту и узе поново да чита Богданово писмо.

Оздравио сам, мила моја, оздравио сам коначно! Ојети као пре болести осећам мирис биља, плодова, августовских ноћи. Пре неки дан, кад сам у зору пошао да обиђем мртве стираже на обали Дунава, одједном ме жестоко, као експлозија, запахну мирис реке, врбака, муља, риблије крљушци

– пресао сам се од кијања! Дуго нисам веровао, па ми сузе линуше. Оздравео сам, људи! вероватно сам узвикнуо гласно и из све снаге сјао да удишем то свишћење, то дунавску измаглицу, то огромну реку, цело Подунавље. Сагињао сам се и мирисао коров, свијао на уста кукурузне ресе, увлачио сам главу у шиквине вреже и врзине. Невероватно, је л' да?

Сећаш ли се колико сам био тужан што нисам осећао мирис расцветале дуње пред нашим прозором у Ваљеву? Оне наше дуње у коју си ти са пошлеће сањима гледала, шушујући за својом ојалом косом. После болести крио сам од тебе пајћу што нисам осећао мирис очевог воска и маминог јорџована. Био сам у себи бољак иако су ми ране зарасле, коса и бркови опет порасли. Тада сам почео да схватам моћ команданта Гаврила Степановића. Сада смем да ти кажем: он је волео животи више но што га воле све кукавице на свету! Често се присећам речи које ми је изговорио у својим последњим ноћима. Скућам их и сређујем по смислу, да их не погубим у рату. Ја, Милена, сада схватам да је тај моћни човек од живота највише волео оно што је људима најмање потребно. То је, мислим, лепота.

И тако мени сада, као некад очев раскуван восак у великом казану, описујуће мирише Подунавље и лепота на измаку. Често ми дође да скинем униформу и заливам Дунавом. Нека ме Немци засту митраљеским рафалима, кажем себи. Али, ја сам заљубљен и – само гледам реку! Каква је то срећа (овде сам, признајем, невернички прогутао реч – Боже), каква је то срећа мирисати зрело лепота, бити здрав као до рата и волећи Милену, Милену...!

Олга стоји и шири очи над Ивановом картом: несрећа је предатно осећање. А шта је ово што је с ратом настало, сине мој? Шта си ми то забрањено написао? Зар је данас забрањено то да се каже, зашто је Аустроугарску царевину страх од те речи?

Иза ње, под орахом, весело и плачно жаморе жене, гласно читајући писма од мужава, браће и синова, са фронта и из ропства.

Милена јој радосно прилази, жели да је загрли, али је пресече поглед који је први пут видела у болници једног јутра после ноћног дежурства и добро га запамтила. Засвагда. Па је помилова по коси, поћута и рече:

Мама, оздравила сам. Срећна сам... Смем то да ти кажем, и не сажаљевај ме више. Ох, како ми се живи... – Загрли је. – Живи ми се, мама. Осећам то као да сам прежеднала, као онда у највећој ватри кад сам ти отела оно лонче воде...

Олга се извуче из Милениног загрљаја:

А баш си сигурна да Иванов рукопис није мало крупнији но иначе?

Сигурна сам, мама. – Смрачи се: – Зар не могу да те утешим?

Олга се спусти у наслоњачу.

Ни ти не можеш да ме утешиш. Ни ти.

Милена се сневесели. Али чује узвике:

Стигло писмо? Чије? – Душанка, њена другарица из Ваљева, журно долази и маше сунцобраном. Пре два дана дошла је да посети Милену, задржали је у гостима, она ће сутра натраг у ваљевску болницу, на дужност.

Не чека да чује од кога је стигло писмо:

Јаој, па то је невероватно! Невероватно, маме ми, истина је! – баца сунцобран. – Знате ли кога сам малопре срела у парку? Не, не! То се, Милена, не погађа. Тетка Олга, замислите! Идем стазом поред Нишаве, ова језива врућина, нерасположена сам. И наједном, као да сањам, чујем, неко ме тихо зове. Глас сам му одмах препознала, али не верујем. А оно – с клупе устаје и благо ми се осмехује – доктор Радић! Часна реч, доктор Радић! Блед, блед, провиди се, очи му нарасле и још више поплавеле – засузише!...

Стајала сам као укопана, а он ми обема рукама узе руку... Ја, Милена, не знам како сам успела да останем на ногама. Невероватно, какав сан! Рекла сам да сам код вас у гостима и он ми рече да ће нас посетити после шест. Па ове муве су несношљиве! Чула сам у вароши да ни најстарији људи не памте овакву врућину и да небо мора да пукне...

Баш се радујем да видим доктора Радића – каже Милена. А тек ја? Како ћу ја да дочекам шест сати?

Читаћу ти Богданово писмо. А ти, мама, постави ручак, огладнела сам као пешак.

Олга без речи пође у своју избегличку собу.

3

Рубом коловоза главне нишке улице погурено се клатара Михајло Радић, као да не зна куда ће и шта ће. И не зна, иако иде у Министарство војске. Јутрос су му пријем код начелника одложили за пола два, а он се у страху од сусрета са Олгом Катић склонио у парк на најзабитије место, али се ни ту није спасао. Као да га је са псом тражила, на клупи у жбуну, нашла га, баш она, његова болничарка, Душанка! И Ваљево се опет утварно завртело у њему; груди су га заболеле од сећања. Страховао је од одласка у Ниш, одлучио се тек на станици, па и тада остао укопан неколико секунди пре но што је потрчао да се попне у воз који је кренуо. До шест има још пет сати, а када дође шест, шта ће онда? Како је смео тако, на Душанкин позив, да обећа посету?

Иако је подне, плочници су препуни цивила и војника, српских и савезничких официра, заробљених аустро-угарских официра и војника, старих сељака и сељанки са торбама и корпама, чланова санитетских мисија из неколико европских земаља, дипломата, рањеника, Цигана,

продаваца сладоледа, новина и воћа, жена у црнини и жена са шареним сунцобранима и елегантним хаљинама и шеширима – а њему је све то само знојаво и зајапурено комешање светине, сулудо муљање ратне позадине на несносној врућини, под ројевима мува и осица.

Око њега пљусте речи:

Људи, је л' стиго лед? Вечерас ће да стигну два вагона. Лаже, господо, идем од шефа станице. Лед стиже у два сата. Пала Варшава, одосмо у бестрагију! Не жмури више, Немци наступају на свим фронтовима. То је лаж! Жалосно, Србин, а дефетиста! Бугарске комите пале и убијају око Штипа. Апис ноћас стигао аутомобилом и завукао се негде. Кнез Трубецки и барон Сквити, један за другим, уђоше код Пашића. И Боп, и Бопа сам видео. Аустрија и Немачка гомилају трупе на Сави и Дунаву, кажем из прве руке. Кува се, кува, господо, кува се Србији црна каша у оба казана. Одложена истрага лиферантима опанака. Ма пусти државну кожу, своју чувај. Знате ли ви, компатриоти моји, данас је у мој дућан ушло преко двадесет госпођа и госпођица које су ми се обратиле на немачком. Српкиње уче немачки, јасно ти је који ветар дува. Кад ће лед да стигне, само ме то занима. Људи, а куд ћемо од оволиких мува? Изгришће нам носеве и очи. Лед!...

А он то једва чује од трескања: обогаћени војници, одрпанци без ногу и руку, са исцепаним шајкачама пред собом, седе по плочницима и својим војничким тесацима трескају о калдрму. Постиђен што у њиховим шајкачама види парадајз, паприку, крушку, у некој и комад хлеба, а ретко у којој и по неки грош, он спусти банку једном без обе руке, али тек кад стиже пред улаз у Министарство војске.

Дежурни му показује руком канцеларију начелника санитарске службе. Пред вратима застаде: зашто је у молби за премештај из ваљевске болнице навео здравствене разлоге, кад то данас нису никакви разлози? Кад би данас здравље

било озбиљан чинилац за вршење дужности, онда би бар половина српске војске морала бити проглашена неспособном за ратну службу. А чим другим да оправда своју жељу да се по истеку боловања не врати у Ваљево? Сећања, трауме, један неочекиван лични пораз, кога се то данас тиче? Јасно и одлучно: желим на фронт, да, у труп.

Изволите, колега Радићу, чекам вас!

У отвореним вратима љубазно му се смешка, па се одједном уозбиљи – Паун Алексић: пред њим није онај несимпатични човекољубац и амбициозни реформатор, пред њим је исцрпљен и измучен тифусар, збуњени јадник који моли за премештај из Ваљева, било где, на било какву лекарску дужност.

Ја желим код начелника.

Пуковник је у Француској, на службеном путу. Ја га замењујем.

Не разумем.

Онда поново прочитајте потпис на акту којим сте позвани у Министарство.

Михајло Радић, сасвим смушено, извади из џепа акт и гласно прочита: „За начелника мајор др Паун Алексић“ – не диже поглед. Како је то могуће? Заиста, како је то могуће? – шапуће, гледа око себе. Није прочитао потпис, а тако је крупан и читак рукопис.

Могуће је. На овоме свету могуће је готово све, уважени колега.

Па ви сте окружни физикус у Пожаревцу?

Био сам. Али, примиче се зима и ја се селим ка југу.

Ка југу? – закорачи у канцеларију. – Сад разумем, онда нама нема спаса.

А ко сте то ви којима нема спаса?

То су они у рововима и ми у Ваљеву.

Таман посла да су такви као ви у рововима и у Ваљеву.

Верујем да јесу.

Верујете да Србија скаче на колац и бајонет, јури под гранате, лети у царство небеско... За вас је, господине Радићу, Србија оно што гине за слободу и једва чека да се жртвује. Је л' тако?

Михајло Радић га запањено гледа, као да га никад није видео, и није сасвим сигуран да се налази у Министарству војске.

Зашто ћутите, капетане?

Ја сам реконвалесцент. Можда је ово нека забуна.

Није. Све је на своме месту.

Не верујем.

Онда ме чујте. Та Србија о којој се гусла и брбља по новинама, та што се размеће жртвама, јунаштвом, та је погинула! Ње нема, господине Радићу. Нема је! Жртвовала се. Мртва је. А жива је Србија која бежи од јачег, која има памети да се склони од зла и несреће, која подваљује и царевима, и вашкама, и свакојаким лоповима. Којој ни под чијом петом није лоше. Да, да. Та Србија којој никакво зло ништа не може, то је, господине Радићу, моја отаџбина. А једног дана биће и ваша, чашћу вам јамчим.

Михајло Радић се ћутке помаче ка средини канцеларије, да буде макар даље од њега.

Паун Алексић затвори врата и седе за свој канцеларијски сто. Колебајући се између жеље да му још мало трља нос и сажаљења, зазвони дежурном и нареди да донесе кафу и коњак. Замоли Радића да седне и понуди га грчким цигаретама.

После болести још нисам пропушио.

Није могуће? Ви који сте жвакали дуван? Заиста не разумем.

Михајло Радић узме цигарету, а Паун Алексић му припали, нагло одобровољен Радићевим порицањем одлуке да не пуши. Та сламања „јаких“, та гажења „завета“ и „заклетви“, одувек су му причињавала нарочито задовољство.